

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2021, c. 7, s. 1: 955-989

Tabakât ve Ricâl Kitaplarında Zındıklık ve Zındık Olduğu Söylenen Hadis Râvîleri
Zandağa in the Books of Tabaqât and Ridjâl and Hadith Transmitters That are
Said to be Zindîk

Murat ÖKTEM

Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi,

İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı

Research Assistant, Necmettin Erbakan University,

Faculty of Theology, Department of Hadith

Konya/ Turkey

muratoktem75@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-0620-1829

DOI: 10.47424/tasavvur.910851

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 06 Nisan / April 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 03 Haziran / June 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atf / Citation: Öktem, Murat. "Tabakât ve Ricâl Kitaplarında Zındıklık ve Zındık Olduğu Söylenen Hadis Râvîleri". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2021): 955-989.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | [mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr](mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr)

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

İslâm tarihinde Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Müslümanlar arasında ciddi problemler açığa çıkmış sahâbe arasında iki büyük savaş meydana gelmiştir. Bu olaylar fitne diye isimlendirilirken, bu zamana da fitne zamanı denmiştir. İslâm ümmetinin bu karışık durumundan istifade etmek isteyen İslâm düşmanları, Müslümanlar arasındaki fitne tohumlarını daha çok yeşertmek için onlara zarar verebileceğini düşündükleri çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu İslâm düşmanlarının başında zındıklar gelmektedir. Hemen her konuda binlerce rivâyet uydurdukları söylenen zındıkların, Müslümanlar tarafından tanınıp bilinmesi gerekliydi. Bunun için İslâm âlimleri onlar hakkında birçok eser kaleme aldılar. Aslında birçoğu hadis âlimi olan tabakât ve ricâl müellifleri de kaleme aldıkları eserlerinde zındıklardan bahsettiler; öyle ki bu eserler içerdikleri bilgilerle zındıkların bilinmesi açısından son derece yararlı olmuştur. Bu makalede tabakât ve ricâl eserlerinde zındık ifadesinin kimler için kullanıldığı tespit edilmiş, ayrıca yine bu eserlerde cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından zındık olduğu söylenen hicri ilk üç asırda yaşamış hadis râvîleri hakkındaki iddialar ele alınıp incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, tabakât, ricâl, zındık, hadis râvîsi

Abstract

In the history of Islam after the martyrdom of Hz. Uthman, serious problems emerged among the Muslims, and two great wars took place between the Companions. While these events are called strife, this time is called the time of strife. The enemies of Islam who wanted to take advantage of this confused situation of the Islamic ummah, they engaged in various activities that they thought could harm Muslims in order to grow the seeds of strife among Muslims more. Zindîqs are the leading enemies of Islam. It was necessary for Muslims to recognize the zindîqs, who were said to have made thousands of narrations on almost every subject. Therefore, Islamic scholars wrote many works about them. In fact the authors of tabakât and ridjâl many of whom were hadith scholars, also mentioned zindîqs in their works, such that these works were extremely useful in terms of knowing zindîqs. In this article it was determined for whom the term zindîq was used in the works of tabakât and

ridjâl and also the situation of hadith transmitters who lived in the first three centuries of the hijri who are alleged to be zındîk are discussed.

Keywords: Hadith, tabakât, ridjâl, zındîk, hadith transmitter

Giriş

Müslümanları dinlerinde şüpheye düşürmek onları itikâdi olarak yanlışlara saptırabilmek için yöntemler arayan zındıklar, hadis uydurma hususunda başı çekerek Müslümanlar üzerindeki emellerini gerçekleştirmeye çalıştılar. Hemen her konuda binlerce rivâyet uydurdukları söylenen zındıkların, Müslümanlar tarafından tanınıp bilinmesi için İslâm âlimleri onlar hakkında birçok eser kaleme aldılar. Aslında birçoğu hadis âlimi olan tabakât ve ricâl müellifleri de hadis rivâyet eden kişilerin, isimlerinin, neseplerinin, dini, itikâdi ve mezhebî durumlarının bilinmesi için kaleme aldıkları eserlerinde zındıklardan da bahsettiler.

Zındıkların bilinmesi açısından son derece yarar sağlayan bu eserler, bir problemi de beraberinde getirmiştir. Bu problem ise tabakât ve ricâl müelliflerinin haklarında zındîk hükmü verdikleri kişileri hangi ölçülere göre değerlendirdikleridir. Bu âlimler cerh ve ta'dîl ilminde belirlenen şartlara harfiyen uyup objektif olarak bir değerlendirme yaptılar mı? Yoksa müntesibi olduğu mezhep, fırka, ekolün de etkisinde kalarak bir kişi hakkında zındıklık gibi ağır bir hüküm verdikleri de oldu mu?

İşte makalemizde bu problemi de esas alarak tabakât ve ricâl eserlerinde kimlere zındîk dendiği araştırılacaktır. Ayrıca zındîk diye cerh edilen kişi hicri ilk üç asırda yaşamış bir hadis râvîsi ise cerh ve ta'dîl âlimlerinin onun hakkındaki görüşleri değerlendirilecektir. Ayrıca her biri birer hadis âlimi olan tabakât ve ricâl müelliflerinin zındîk olduğunu söyledikleri kişiler hakkında objektif davranıp davranmadıklarını tespit etmeye çalışacağız.

Ülkemizde zındıklıkla ilgili kaleme alınmış makale ve lisansüstü tezlerden oluşan bazı akademik çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalara kısaca değinmek istiyoruz. Bu konuda yazılmış makaleler şunlardır: 1- Rıza Tevfik'in "*Mufasssal Kâmus-i Felsefe*" isimli eserinin "Ateizm" maddesi Fuat Aydın ve Mehmet Özşenel tarafından latinize edilmiş ve "*Ataizm, Zındîk, Zendeka, Mülhid, İlhad*" ismiyle yayıma hazırlanmıştır. Bu çalışmanın ana teması ateizm ve ilhad üzeri-

ne olup çalışmada zındık kelimesinin kökenine kısmen değinilmiştir. 2- Mehmet Özdemir tarafından kaleme alınan “ IX. Yüzyıl Endülüs’ünde Zındıklık Suçlamaları” isimli makale isminden de anlaşılacağı üzere Endülüs’teki zındıklık suçlamalarına inhisar edilmiştir. 3- Şükrü Özen “İslâm Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi’nin İdamının Fikhîliği” isimli çalışmasında zındıklığın kökeni ve tanımı hakkında bilgi verdikten sonra zındıklık suçunun İslâm hukuku açısından kriterini yapmış daha sonra ise zındıklık ithâmıyla idam edilen Molla Lutfi hakkındaki bu hükmün fikhî boyutunu incelemiştir. 4- Eyyüp Tanrıverdi “Abbâsîlerin Kültürel Politikası Açısından Mehdî’nin Zındıklık Mücadelesi” isimli makalesinde Abbasi halifesi Mehdî’nin (ö. 169/785) zındıklarla mücadelesini tafsilatlı bir şekilde ele almıştır. 5- Mehmet Alıcı’da “Zendig-Dehr İlişkisi: Kureyşli Zındıkların Zaman ve Ahiret Algısı” isimli makalesinde zındıklık kavramını ele almış ve zındık olduğu söylenen Kureyşliler’in zaman/dehr anlayışını incelemiştir. Zındıklık konusunun çeşitli açılardan ele alındığı bu beş çalışmadan farklı olarak biz makalemizde; tabakât ve ricâl eserlerinde zındıklık kavramının kimler için kullanıldığını araştırıp hicri ilk üç asırda yaşamış zındık olduğu söylenen hadis râvîlerinin durumunu ele alacağız.

Zındıklık konusunda yapılan lisanüstü tezler ise şunlardır: İslâm Mezhepleri Tarihi alanında İsmail Numanoğlu tarafından yapılmış “Abbâsîlerin İlk Döneminde Zındıklık Hareketi” isimli yüksek lisans tez çalışması; İsmail Numanoğlu bu çalışmasının ilk bölümünü zındıklarla mücadeleye ve zındıklıkla ithâm edilen sekiz kişi hakkında bilgi vermeye ayırmıştır. İkinci bölümde ise Abbâsîlerin ilk zamanlarındaki zındık isyanlarından bahsederek çalışmasını tamamlamıştır. Yusuf Ağkuş da zındıklık konusunda “Ehl-i Sünnet Tefsir Geleneğinde Zındıklık ve Zenâdika Algısı” isimli bir doktora çalışması yapmıştır. Ağkuş çalışmasının ilk bölümünde zındıklık kavramının kökeni ve semantik tahlili hakkında bilgi vermiş, zenâdika olarak nitelenen altı grup zikredip bunları açıklamıştır. Çalışmasının ikinci bölümünde ise zındıklık meselesini sünni tefsirler zaviyesinden ele almış, kişilerin zındık diye nitelenmesinin sebeplerini saydığı üçüncü bölüm ile tezini tamamlamıştır. Bu son iki eser lisansüstü tez çalışması olduğundan bizim makalemizin bazı kısımlarının bu çalışmalarla kısmi benzerlik göstermesi muhtemeldir. Mesela, biz de makalemizde zındıklıkla ithâm edilen kişilerden bahsedeceğiz ancak Numanoğlu’nun çalışmasından farklı olarak biz çalışmamızda bir şekilde hadis ilmiyle irtibatlı olan ya da doğrudan hadis râvîsi olan

kişileri ele alacağız. Bu bakımdan İsmail Numanoglu'nun çalışmasında zikrettiği sekiz kişiden sadece Abdulkerim b. Ebi'l- 'Avcâ' (ö. 160/777) ve Sâlih b. Abdilkuddûs (ö. 168/785) bizim çalışmamızda ele alınacaktır. Yusuf Ağkuş'da doktora çalışmasında zındık olarak ithâm edilen altı gruptan bahsetmiştir. Biz de tabakât ve ricâl eserlerinde zındık olarak bahsedilen kişiler ve bu kişilerin müntesibi oldukları gruplardan bahsedeceğiz. Ancak Ağkuş'dan farklı olarak çalışmamızda bu grupların mensuplarından hadis rivâyet eden kişilerin de durumlarını ele alacak ve onlar hakkındaki zındıklık iddialarını değerlendireceğiz.

Son olarak zındıklık konusunda yazılmış bir kitap ve makale çalışmasına değinmek istiyoruz. Sadık Cihan tarafından kaleme alınan "*Uydurma Hadislerin Ortaya Çıkışında Zındıkların Rolü*" isimli kitap çalışması ile yine aynı yazar tarafından kaleme alınmış "*Zındıkların Uydurma Hadislerle Münasebeti*" isimli makale çalışması hadis alanında yazılmış eserlerdir. Cihan'ın makalesinin içeriğinin kitabının içeriği ile aynı olması sebebiyle sadece kitabı hakkında bilgi vermenin yeterli olacağı kanaatindeyiz. Yazar kitabında ilk önce zındık kelimesinin anlamını, ortaya çıkışını ve ortaya çıkış sebeplerini ele almıştır. Daha sonra çeşitli başlıklar altında o başlıklara uygun olarak zındıkların uydurdukları söylenen rivâyetleri incelemiştir. Yazar kitabının sonuna doğru "*Bazı Meşhur Zındıklar*" başlığı altında dokuz kişi zikretmiştir. Bunlardan bazıları şair, bazıları da vâiz ve hadis râvîsidir. Yazarın zındık olarak zikrettiği kişilerden bazıları "*deccâl*", "*Allah düşmanı*" ya da "*en meşhur yalancı*" şeklinde cerh edilmiş, yazar onları da zındık katagorisine dâhil etmiştir. Cihan, kitabının sonunda Hulefâ-yi Râşidîn, Emeviler ve Abbâsiler devrinde zındıklarla mücadele eden bazı devlet adamları hakkında muhtasar bilgi vererek çalışmasını nihâyete erdirmiştir.

Biz makalemizde Sadık Cihan'ın çalışmasından farklı olarak zındık olduğu söylenen kişileri ve grupları ele alacağız. Zındıkların uydurdukları rivâyetleri incelemeyeceğiz. Yine mezkûr çalışmadan farklı olarak sadece zındıklıkla ithâm edilen hicri ilk üç asır hadîs râvîleri hakkındaki iddiaları değerlendireceğiz. "*Deccâl*", "*Allah düşmanı*" gibi vasıflarla ithâm edilip zındık olduğundan bahsedilmeyen râvîleri ele almayacağız. Ayrıca Sadık Cihan'ın kitabında sadece zındık olduklarına dair iddialara yer verdiği hadis râvîleri Muhammed

b. Sa'îd eş-Şâmî (ö. 150/767) ve Sâlih b. Abdilkuddûs hakkındaki farklı görüşlerde yer vereceğiz.¹

1. Zındıklık ve Ricâl Edebiyatında Zındıklar

Makalemizin ilk bölümünde, zındıklığın ne olduğunu kime zındık denildiğini ve İslâmî dönemdeki kullanımında anlamca bir genişlemeye uğrayıp uğramadığını tespit etmeye çalışacağız. Daha sonra ise ricâl edebiyatında zındık ifadesinin kimler için kullanıldığını, ihtiva ettiği mânânın kimlere şamil olduğunu inceleyeceğiz. Makalemizin ikinci bölümünde ise ricâl edebiyatında zındık olduğu söylenen, rivâyet asrında yaşamış hadis râvîlerinin durumunu ele alacağız.

1.1. Zındıklık

1.1.1. Zındık (الزندىق) Kelimesinin Etimolojisi

Zındıkların Müslümanların zihnini bulandırıp kalplerinde şüphe oluşturarak İslâm dinini içeriden yıkmak için hemen hemen her konuda² yaklaşık on iki bin hadis uydurdukları³ söylenmiştir. Genelde İslâm dini özelde ise hadis ilmi için bu kadar zararlı olan bu zümre Arapçada (زندىق, زندقة, زندىق, زندىق) zındık, zendeka, zenâdîka ve zenâdîk kelimeleri ile ifade edilmektedir.

Kökeni itibariyle Arapların dilinde bulunmayan zındık (زندىق) kelimesi, Fârisî kökenlidir. Zamanla Arap diline giren bu kelime Arapçalaşmış ve zındık şeklinde söylenir olmuştur. Kelimenin aslının zende (زند) olduğu söylenmiştir.⁴ Zend kelimesi Manî'nin (ö. m. 276) Zerdüşt'ün kitabı Elbesta'yı (Avesta) tefsir ettiği "Zend" isimli eserini yazmasıyla ortaya çıkmıştır. Asıl kitap olan Avesta'nın yorumu (tefsiri) olan bu kitap, asıl kitap yerine tercih edilir

¹ Bu iki râvî hakkında Sadık Cihan'ın verdiği bilgiler için bk. Sadık Cihan, *Uydurma Hadislerin Ortaya Çıkışında Zındıkların Rolü* (Samsun: Ettüt Yayınları, 2003), 103-105.

² Bk., Ebû Zekeriyâ Muhayyidîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr fi usûli'l-hadis (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1405/1985), 47.

³ Bk., Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye* (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 431.

⁴ Bk., Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Herevî, "Zendeka", *Tehzîbü'l-luga* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2001), 9/297-298.

olunca halk arasında asıldan sapıp yoruma yönelenlere “zendî” denilmiştir.⁵ Fârisîlerle temasta bulunan Araplar bu kelimeyi onlardan alıp, zaman içerisinde zındık (زندیق) şeklinde telaffuz eder olmuşlardır.⁶

Aslı itibari ile Fârisî kökenli olan zındık kelimesi⁷, Sâsânîler tarafından da kullanılmıştır. Miladi 260 yılında Sâsânî İmparatorluğu Maniheistleri sapkın ilan edip onları zındık olarak isimlendirmiştir.⁸

Zındık (زندیق) kelimesi Arap diline girdikten sonra da bu ifade, âlemde nur ve zulmetten oluşan iki yaratıcının olup hayrı yaratanın nur, şerri yaratanın ise zulmet olduğu inancını benimseyen Mani'nin kurduğu Maniheizm dinine mensup olanlar için kullanılmıştır.⁹

Aynı zamanda âhirete ve Allah'ın birliğine inanmayanlara, küfrünü gizleyip iman etmiş gibi görünenlere de zındık denmiştir. Bu bağlamda zındık ile münâfıǵı birbirinden ayırt etmek zordur.¹⁰ Ayrıca Araplar çok cimri kimseler için de zındık (رجل زندق و زندقي) kelimesini kullanmışlardır.¹¹

1.1.2. Zındık Kelimesinin Câhiliye Döneminde Kullanımı

Fârisîlerden Arap diline girdiğini daha önce belirttiğimiz zındık kelimesi, İslâm'dan önce daha dar mânâda ve belli bir dine/fırkaya mensup olanları ifade etmek için kullanılırken İslâmî dönemde bu kelime daha geniş mânâda ve birçok din/fırka mensubunu içine alacak şekilde kullanılır hale gelmiştir. İslâm'dan önce Araplarda zındık ifadesi 3. yüzyılda Mani tarafından İran'da

⁵ Bk. Ebü'l-Hasen b. Ali el-Mes'ûdî, *Murîcu'z-zeheb ve ma'âdinu'l-cevher*, thk. Kemâl Hasen Mer'î (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1425/2005), 1/191-192.

⁶ Bk., Mes'ûdî, *Murîcu'z-zeheb*, 1/191-192.

⁷ Bk., Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çev. Ayşe Meral (İstanbul: Anka Yayınları, 2002), 25.

⁸ Bk., Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mühlidler XV-XVII. Yüzyıllar* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016), 42.

⁹ Bk., Ebü'l-Feyz Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezâk ez-Zebîdî, “Zendeka”, *Tâcu'l-'arûs* (b.y., Dâru'l-Hidâye, ts.), 25/418.

¹⁰ Bk., Zebîdî, “Zendeka”, *Tâcu'l-'arûs*, 25/418.

¹¹ Bk., Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Manzûr, “Zendeka”, *Lisâni'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdr, h.1414), 10/147.

kurulan Manheistler, Seneviyye¹² dini ve onu oluşturan inanç gruplarından olan Deysâniyye¹³ ve Mezdekiyye¹⁴ fırkalarının mensupları için kullanılmıştır.¹⁵

Câhiliye dönemindeki bazı Kureyşlilerin dininin zındıklık olduğu da söylenmiş İbn Kuteybe (ö. 276/889); Kureyşlilerin bu dini Hîrelilerden¹⁶ öğrendiklerini belirtmiştir.¹⁷ Zındık olarak adlandırılan Kureyşlilerin Seneviyye inancındaki gibi âlemin nur ve zulmet gibi iki kadîm asıl tarafından yaratıldığına inanıp, dehrî ve mülhidler gibi zamanın ebedi olduğuna âhirete ve bir yaratıcının mevcut olmadığına inandıkları belirtilmiştir.¹⁸

Câhiliye zamanındaki Kureyş'in meşhur zındıkları şunlardır: Ebû Süfyan b. Harb (ö. 31/651) (daha sonra Müslüman olmuştur), 'Ukbe b. Ebî Mu'ayt (ö. 2/624), Übey b. Halef (ö. 3/625), Nadr b. el-Hâris b. Kelede (ö. 2/624), Münebbih b. el-Haccâc es-Sehmiyânî (ö. 2/624), Nebîh b. el-Haccâc es-Sehmiyânî (ö. 2/624) ve el-'Âs b. Vâil (ö. m. 622). Bu sayılanların arasından sadece Ebû Süfyan Müslüman olmuştur. Diğerleri ise el-'As b. Vâil dışında Bedir (2/624) ve Uhud

¹² Seneviyye: Âlemin birbirine zıt iki kadîm asıl tarafından yaratıldığına inanan din veya mezheplerin ismi. Bu konuda detaylı bilgi için bk., Mustafa Sinanoğlu, "Seneviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 2009), 36/521-522.

¹³ Deysâniyye: İbn Deysân (ö. m. 222) tarafından kurulan nur ve zulmet esasına dayalı âlem görüşünü benimseyen fırka. Bu konuda detaylı bilgi için bk., Mustafa Öz, "Deysâniyye", *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 113-114.

¹⁴ Mezdekiyye: 5. Yüzyılda İran'da ortaya çıkmış, düalist ve gnostik özellikli dini hareket. Bu konuda detaylı bilgi için bk., Kenan Has, "Mezdekiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV. Yayınları, 2004), 29/523-524.

¹⁵ Bk. S'ad b. Felâh b. Abdilazîz el-'Arîfî, *ez-Zenâdika 'akâiduhum ve firakuhum ve mevâkıfu eimme ti'l-müslimîne minhum* (Riyad: Dâru't-Tevhîd li'n-Neşr, 1434/2013), 1/45.

¹⁶ Hîre: Bugün Irak'ın Nefec iline bağlı bir kaza merkezidir. Erken dönemlerde Putperestlik, Yahudilik, Mecûsilik, Maniheizm, Mezdeizm bu bölgede yayılmıştır. Bu konuda detaylı bilgi için bk., Hüseyin Ali ed-Dâkûkî, "Hîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 1998), 18/122-124.

¹⁷ Bk., Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *el-Me'ârif*, thk. Servet 'Ukkâşe (Kahire: Dâr u'l-Me'ârif, ts.), 621.; İbn Habîb'e (ö. 245/860) göre Kureyşliler zındıklığı Hristiyan Hîrelilerden öğrenmişlerdir. Bk., Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. 'Amr el-Bağdâdî, *el-Muhabber* (Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, ts.), 161.

¹⁸ Bk., Cevâd Alî, *el-Mufasssal fi târihi'l-'Arab kable'l-İslâm* (Beyrut: Dâru's-Sâkî, 1422/2001), 11/145-146.

(3/625) gazvelerinde öldürülmüşlerdir.¹⁹ Zındık kelimesi, İslâm'dan önce Araplar arasında asıl vaz olunduğu mânâda kullanılmıştır, denilebilir.

1.1.3. Zındıklığın İslâmi Dönemdeki Tarihi Seyri

Zındıklık tohumlarının Müslümanların arasına atılmasının Hz. Osman'ın (ö. 35/656) hilafetinin son dönemlerine rastladığı bildirilmiştir.²⁰ O dönemde Abdullah b. Sebe' (ö. 40/660) ve tâbilerinin başını çektiği zındıklar, Müslümanların akidesini bozmak İslâm dinini yok etmek için Müslüman gibi görünüp sapkın fikirleriyle müminlerin zihinlerini bulandırmaya çalışmışlardır. Hz. Ali (ö. 40/661) tarafından birçoğu katledilen zındıklar, belli bir dönem yer altına çekilmişler ve gizlenmişlerdir.²¹

Emevî Devleti'nin sonlarına doğru tekrar gün yüzüne çıkan zındıklar, toplumun geniş bir kesimine etki edemese de, özellikle halife Hişâm b. Abdülmelik'in (ö. 125/743) Farsçadan Arapçaya yaptırttığı çevirilerin de etkisiyle şairler ve ediplere tesir etmişlerdir.²²

Emevî halifelerinden Velîd b. Yezîd'in hocası Abdussamed b. Abdila'lâ²³ ve Mervân b. Muhammed'in (ö. 132/750) hocası el-Ca'd b. Dirhem'in (ö. 118-120/736-738) zındık oldukları²⁴ ithâmı da göz önüne alındığında bu dönemde zındıklar devlet adamları üzerinde de etkili olabilmışlerdir.

Emevîlerin Irak valisi Hâlid el-Kasrî'nin (ö. 126/743) zındıklara karşı şiddetli tutumu ve el-Ca'd b. Dirhem'i bir kurban bayramı idam ettirmesi zındıkların

¹⁹ Bk., İbn Habîb, *el-Muhabber*, 161.

²⁰ Bk., 'Arîfî, *ez-Zenâdika*, 1/112-115.

²¹ Bk., 'Arîfî, *ez-Zenâdika*, 1/112-115. Bir çok kaynakta zındıklık tohumlarının Abdullah b. Sebe' ile atıldığı bilgileri bulunmakla beraber Abdullah b. Sebe' diye birinin yaşamadığını, böyle birinin var olmadığını iddia eden çalışmalarda vardır. Ülkemizde Abdullah b. Sebe' hakkında müstakil çalışmaları bulunan Sıddık Korkmaz bu kişinin mevhum (asılsız, hakikatte olmayan) bir karakter olduğunu belirtmiştir. Bk. Sıddık Korkmaz, "İbn Sebe Rivayetinin Tarih ve Makâlât Türü Eserlere Yansımaları", *Dini Araştırmalar Dergisi* 10/29 (Eylül-Aralık 2007), 129, 144.

²² Bk., 'Arîfî, *ez-Zenâdika*, 1/116.

²³ Abdussamed b. Abdila'lâ: Hakkında fazla bilgi yoktur. Velîd b. Yezîd'in hocasıdır. Velîd'in ahlâken bozulmasına onun sebep olduğu söylenmiştir. Zındıklıkla ithâm olunmuştur. Bk., İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 5/187.

²⁴ Bk., Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm es-siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâ'î* (Beyrut: Dâru'l-Cil, Kahire: Mektebetü'n-Nehda, 1416/1996), 2/96.

etkisinin kırılmasına sebep olmuştur.²⁵ Emevî Devleti'nin yıkılıp Abbâsîlerin hilafet makamını devralmasıyla zındıklar, Kûfe şehrinin kozmopolit yapısından da istifade ederek bu şehirde yayılmışlardır.²⁶ Diğer dönemlerin aksine zındıklar Abbâsîlerin ilk yıllarında kuvvet bulmuşlardır. Bu dönemde zındıklar özellikle mevâliden olup şâirler, edipler ve devlet adamları arasında kendilerine yer bulmuşlardır.²⁷

Mevâliden olan Fârisîlerin Abbâsîler döneminde devlet kademelerinde makam elde edebilmeleri vezirlik makamının ihdâs edilmesiyle kolaylaşmıştır. Vezir olabilmek için, âlim ve iyi bir hatip olmanın yanında okuryazar olmak şartı konmuştur.²⁸ Bu şartlardan ötürü tahsilli ve okuryazar olan birçok Fârisî kökenli mevâlî, Abbâsî hilafetinde vezirlik makamına getirilmiştir. Denilebilir ki Abbâsî hilafetinin ilk asrında vezirlerin çoğu Fârisî kökenlilerden oluşmaktadır.²⁹

Abbâsîlerin ilk asrında vezirlik gibi küttâblık (yazıcılık) makamı da Fârisîlerin kontrolünde bulunmaktaydı. Küttâblar; vezirlerin yardımcıları olup devlet erkânı arasındaki yazışmaları yapan kişilerdir.³⁰ Yeteneklerine ve yeterliliklerine bağlı olarak zaman içerisinde vezirliğe kadar yükselebilen³¹ küttâbların çoğu, vezirlerde olduğu gibi Abbâsîlerin ilk asrında Fârisîlerden oluşmaktaydı.³²

Her ne kadar Abbâsî halifelerinin vezirleri olsalar da vezirler ve küttâblar Fârisî olan atalarının izinden gidiyor, eski geleneklerini ve kültürlerini devam ettiriyorlardı.³³ Vezirler ve küttâblar arasından zındık olanlar ise³⁴ elde ettikleri

²⁵ Bk., Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, 2/97.

²⁶ Bk., Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, 2/97.

²⁷ Bk., Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, 2/97.

²⁸ Bk., Ahmed Emîn, *Duhâl-İslâm* (Kahire: Müessesetü Hindâvî li't-Ta'lim ve's-Sekâfe, 2012), 162-163.

²⁹ Bk., Ahmed Emîn, *Duhâl-İslâm*, 162-163.; İlk Abbâsî veziri olan Ebû Seleme el-Hallâl'ın da (ö. 132/750) Fârisî kökenli olduğunu zikretmeden geçmek istemiyoruz. Bk., Ahmed Emîn, *Duhâl-İslâm*, 161.

³⁰ Bk., Ahmed Emîn, *Duhâl-İslâm*, 164.

³¹ Bk., Ahmed Emîn, *Duhâl-İslâm*, 164.

³² Bk., Ahmed Emîn, *Duhâl-İslâm*, 165.

³³ Bk., Ahmed Emîn, *Duhâl-İslâm*, 165.

³⁴ Mesela küttâblardan Hâmmâd 'Acred (ö. 161/778) ve Abdullah b. el-Mukaffa'nın (ö. 143/760) zındık oldukları iddia edilmiştir. Bk., Abdullah b. Muhammed İbnü'l-Mu'tez, *Tabakâtu's-su'arâ'* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 67-69.; Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 6/208-209.

makamlar sayesinde İslâm dinine zarar verip unutulmaya yüz tutmuş olan atalarının dinlerini İslâm ümmeti arasında yaymaya çalışıyorlardı.³⁵

Zındıkların Abbâsiler döneminde devletin kontrolü altındaki şehirlerde yayılma ve güçlenme süreci, zındıklarla mücadele için özel bir birim kuran (dîvânu'z-zenâdika)³⁶ ve bu birimin başına da "sâhibu'z-zenâdika"³⁷ ismi verilen kişileri tayin eden Abbasi halifesi Mehdî (ö. 169/785) ile son bulmuştur. O, 163/780 yılında Halep'te zındıklardan bir topluluğu katlederek kitaplarını imha ettirmiştir.³⁸ 168/784-785 senesinde ise Bağdat'taki zındıkları öldürmüştür.³⁹ Böylece zındıklar, Abbâsî Devleti'nde varlıklarını devam ettirseler de Mehdî'nin bu hamleleriyle güçleri kırılmış eski etkinlikleri kalmamıştır.

Zındıkların devlet içerisindeki etkilerinin bu dönemde büyük ölçüde kırılmış olmasına istinaden zındıklığın tarihin seyri içerisindeki gelişimine dair verdiğimiz bilgileri sonlandırıp zındık ifadesinin İslâmî dönemde geçirdiği anlam genişlemesine kısaca değinmek istiyoruz.

1.1.4. İslâmî Dönemde Zındık İfadesinin Anlamca Genişlemesi

İslâm'dan önce zındık kelimesi ile Maniheizt, Zerdüş, Düalist, Deysâni, Mezdekî gibi din ve fırka mensupları ve Kureys'ten dehrîliği savunanlar kastedilmiştir. Bu ifade İslâmî dönemde de İslâm'dan önceki mânâsında kullanılmakla beraber asıl olarak Fârisî dinlere mensup olup Müslüman gibi görünen ve küfrünü gizleyenleri ifade etmek için kullanılmıştır.⁴⁰ Ancak zaman içerisinde zındık kelimesinin içine aldığı kesim yelpazesi oldukça genişlemiş Ehl-i sünnet itikâdı dışındaki diğer fırka mensupları, fiska dalmış, fuhşiyata düşkün kişiler de zındık ithâmına maruz kalmışlardır.⁴¹

³⁵ Bk., 'Arîfî, *ez-Zenâdika*, 1/144-148.

³⁶ Bk., Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm*, 2/97.

³⁷ Sâhibu'z-zenâdika'nın başına Ömer el-Kelvâzî getirilmiş, o vefat edince yerine Hamdiveyh tayin edilmiştir. Bk., Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târîhu't-Taberî* (Beirut: Dâru't-Turâs, h. 1387), 8/167.

³⁸ Bk., Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l- a'lâm* (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 4/274.

³⁹ Bk., Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 8/167.

⁴⁰ Bk., 'Arîfî, *ez-Zenâdika*, 1/46-54.

⁴¹ Bk., 'Arîfî, *ez-Zenâdika*, 1/46-54.

“Zındık” ifadesinin anlamca genişleyip birçok kesim için kullanılır hale geldiği dönem, Abbâsîler dönemi olmuştur.⁴² Aşağıda, zındık ifadesinin ricâl edebiyatına dair eserlerde kimler, hangi fırkalar için kullanıldığını araştıracağız. Kendisi hakkında zındık ifadesi kullanılan kişi, hadis ilmiyle irtibatlıysa onun hakkında kısaca bilgi verip hakkındaki zındık hükmünün sadece nesnel verilere dayanılarak mı verildiğini yoksa mezhep aidiyeti, ön kabullü davranma, kıskançlık vb. gibi insani olgularında işin içine girip girmediğini tespit etmeye çalışacağız.

1.2. Ricâl Edebiyatında Zındıklar

1.2.1. Zındıklığını Gizleyip Müslüman Gibi Görünenlere Zındık Denilmesi

Zındık kelimesi tabakât ve ricâl eserlerinde de, Maniheizm ve Seneviyye gibi din ve fırkalara mensup olduğu halde Müslümanmış gibi görünen kişiler için kullanılmıştır. Bu kişiler şunlardır: Abdullah b. Sebe’ (ö. 40/660)⁴³, Abdullah b. el-Mukaffa’ (ö. 143/760)⁴⁴ ve Abdülkerîm b. Ebi’l-’Avcâ’ (ö. 160/777). Biz hadis ilmiyle irtibatlı olduğu için Abdülkerîm b. Ebi’l-’Avcâ’ hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

1. Abdülkerîm b. Ebi’l-’Avcâ’ (ö. 160/777)

Basra’nın altı kelâmcısından biri iken Seneviyye (düalist) inancını benimseyen Abdülkerîm b. Ebi’l-’Avcâ’, zındık olduğu gerekçesiyle Abbâsî halifesi Mehdî’nin (ö. 169/785) Basra emîri Muhammed b. Süleyman tarafından öldürülmüştür. Öldürüleceği esnada Müslüman gibi görünen bir zındık olduğuna

⁴² Bk., Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu’l-İslâm*, 2/97.

⁴³ Hakkındaki zındıklık iddiaları için bk., Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl fi nakdi’r-ricâl* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife li’t-Tabâ’a ve’n-Neşr, 1382/1963), 2/426.; İbn Hacer, *Lisânü’l-mizân*, 4/483-484.

⁴⁴ Hakkındaki zındıklık iddiaları için bk., Ebü’l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebi Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâu ebnâi’z-zamân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1397-1398/1977-1978), 2/151.; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 3/ 910.; Burada şu husussa değinmeden geçmek istemiyoruz: Her ne kadar Abdullah b. el-Mukaffa’ hakkında tabakât ve ricâl eserlerinde zındık olduğu iddiası bulunsa da onun hakkında bilgi veren bazı çalışmalarda zındıklıkla ilgisi olmadığı söylenmiştir. Detaylı bilgi için bk., İsmail Durmuş, “İbnü’l-Mukaffa’”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 2000), 21/131.

deleket edecek şekilde haramı helâl kılan helâli haram kılan 4000 rivâyet uydurduğunu itiraf etmiştir.⁴⁵

1.2.2. Kur'ân Mahlûktur Diyenler ve Allah'ın Sıfatlarını İnkâr Edenlere Zındık Denilmesi

Abbâsî halifesi Me'mûn (ö. 218/833) tarafından 218/833 tarihinde başlatılan, 234/849 senesinde halife Mütevekkil'in (ö. 247/861) halku'l-Kur'ân tartışmalarını yasaklamasıyla fiilen sona eren mihne (Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı tartışması) dönemi, İslâm dünyasında ciddi travmalara yol açmıştır.⁴⁶

Özellikle mihne sürecinin⁴⁷ sona ermesinden sonra Kur'ân mahlûktur diyenler İslâm ulemâsı tarafından zındık diye nitelenir olmuşlardır. Tabakât ve ricâl eserlerinde de Kur'ân'ın mahûk olduğunu iddia edenlerin zındıklığa nispet edildikleri görülmektedir. Bu konuda bazı âlimlerin görüşlerinin aktarılması faydalı olacaktır kanaatindeyiz.

Kuteybe b. Saîd (ö.240/855): "Kim Kur'ân mahlûktur derse zındıktır, Allah'ı inkâr eden bir kâfirdir, ben arkasında namaz kılmam, cenazesine katılmam".⁴⁸ Mihne döneminde işkencelerin en ağırlarına maruz kalan Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) ise Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia edenleri kâfir diye vasıflamıştır.⁴⁹

⁴⁵ Bk., Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ'* (Katar: İdâretü İhyâi't-Türâsî'l-İslâmî, ts.), 1/569.; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 5/241.

⁴⁶ Bu konuda detaylı bilgi için bk., Hayrettin Yücesoy, "Mihne" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 2005), 30/26-28.

⁴⁷ Mihne sürecinden önce de Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı tartışmaları vardır. Ama bunun bir süreç haline getirilip, Kur'ân mahlûktur demeyenlere işkencelerin yapılması mihne dönemindedir. Bu dönemden öncede Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenlere zındık dendiği olmuştur. Mesela mihne döneminden önce vefat eden Mâlik b. Enes (ö. 179/795) Kur'ân'a mahlûktur diyenleri zındık diye nitelemiştir. Bk., Ebü'l-Fazl 'Iyâz b. Musâ el-Yahsubî, *Tertîbü'l-medârik ve takribü'l-mesâlik* (Fas: Matba'atu Fadâlati'l-Muhammediyye, 1965-1981), 2/ 44.; Yine aynı şekilde mihne döneminden önce vefat eden Yezîd b. Hârûn'da (ö. 206/821): "Kim ki Kur'ân mahlûktur derse o zındıktır" diye söylemiştir. Bk., Ebü'l-Hasen Eslem b. Sehl er-Rezzâz Bahşel, *Târîhu Vâsıt* (Beirut: 'Âlemü'l-Kütüb, h.1406), 258.

⁴⁸ Bk., Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/257.

⁴⁹ Bk., İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 1/76., 1/103., 1/115.

Tabakât ve ricâl kitaplarında Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenlerle beraber Allah'ın bazı sıfatlarını inkâr edenlere de zındık denilmiştir. Misal olarak şu ibare gösterilebilir. “*Cehmiyye Kur'ân'ın mahluk olduğunu Allah'ın Musa (a.s.) ile konuşmadığını ve Allah'ın konuşmayacağını iddia ediyor... Onlar zındıktırlar...*”⁵⁰

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, ricâl edebiyatına dair eserlerde Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia eden ve ilahî sıfatları reddeden Cehmiyye fırka mensupları için zındık ifadesi kullanılmıştır. Bu fırka mensupları için kullanılan zındık kelimesinin bir nevi İslâm'a uymayan itikâd sahibi, İslâm'a zarar veren kimse manasında kullanıldığı söylenilebilir.

Tabakât ve ricâl kitaplarında Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia edip ilahî sıfatları reddettiği için zındık olarak el-Ca'd b. Dirhem'in (ö. 118-120/736-738)⁵¹ zikredildiği görülmektedir. Cehmiyye mezhebine mensup olup zındık olduğu iddia edilen kişiler olarak da Cehm b. Safvân (ö. 128/745-746)⁵² ve Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (ö. 218/833) isimlerine rastlanılmaktadır.

Biz bu bölümde, bir kişi hakkında zındık hükmü sadece nesnel verilere dayanılarak mı veriliyor yoksa mezhep aidiyeti, ön kabullü davranma, kıskançlık vb. gibi insani olgularda işin içine giriyor mu sorusuna net bir cevap vermesi bakımından ehl-i hadis ve ehl-i rey ekolüne mensup hadis ve tabakât âlimlerinin Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (ö. 218/833) hakkında verdikleri hükümleri değerlendireceğiz.

1. Bişr b. Gıyâs el-Merîsî (ö. 218/833)

Bişr b. Gıyâs, Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) ve Süfyân es-Sevrî'den (ö. 161/778) az da olsa hadis rivâyetinde bulunmuştur. Kur'ân'ın mahlûk olduğunu iddia etmiş ve insanları bu görüşü benimsemeye davet etmiştir.⁵³

⁵⁰ Bk., İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 1/32.

⁵¹ Hakkındaki zındıklık iddiaları için bk., Ebü'l-Kâsım Alî b. Hasen b. Hibetillah İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk* (b.y., Dâru'l-Fikr li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1415/1995), 72/99-100.; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/ 218.

⁵² Hakkındaki zındıklık iddiaları için bk., Bk., Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/ 389-392.; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/26-27.

⁵³ Bk., el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002), 7/531.; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/ 283-284.

Hadis âlimlerinden Ebû Zür'a er-Râzî'nin (ö. 264/878) onun için zındık, Kuteybe b. Saîd'in (ö. 240/855) ise kâfir dediği rivâyet edilmiştir.⁵⁴ Meşhur hadis hafızı Ebü'l-Hasen el- 'Iclî de (ö. 261/875) *Târîhu's-sikât* isimli eserinde onun fâsık olduğunu söylemiş Allah'ın (c.c.) laneti onun üzerine olsun diye beddua etmiştir.⁵⁵

Ehl-i hadis âlimleri tarafından zındıklık ve kâfirlikle ithâm olunan Bişr b. Gıyâs el-Merîsî, Hanefî mezhebine mensup hadisçi İbn Kutluboğa'nın (ö. 879/1474) kaleme aldığı *Tâcu't-terâcim* isimli tabakât türü eserde ise vera ve takva sahibi bir insan olarak zikredilmektedir.

İbn Kutluboğa insanların Bişr'den yüz çevirmesine sebep olarak zındıklık ve kâfirlikten çok daha masum sayılabilecek bir sebep söyler ki o da; kelâm ilmine kendini çok kaptırmuş olmasıdır.⁵⁶ İbn Kutluboğa'nın onun hakkında bıraktın zındıklığı en ufak bir cerh ifadesi kullanmayışı dikkatlerden kaçırılmaması gereken bir husustur. Her ne kadar İbn Kutluboğa onun hakkında menfi bir şey söylemese de vefat ettiğinde Bişr'in cenazesine hiçbir âlimin katılmadığı da nakledilmiştir.⁵⁷

Yapılan karşılaştırmada da görülmektedir ki tabakât ve ricâl âlimleri Bişr b. Gıyâs el-Merîsî hakkında değerlendirme yaparken mensûbu oldukları ekolün fikri düşünce yapısına uygun olarak bilgi vermekten kaçamamışlardır. Denilebilir ki genele şâmil olmamakla beraber tabakât ve ricâl âlimlerinin bir râvî/kişi hakkında bilgi verirken objektif olmaktan uzaklaştıkları, cerh kriterlerini ihlâl ettikleri durumlar da vâkidir.

⁵⁴ Bk., Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/538.; Zehebi, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife li't-Tabâ'a ve'n-Neşr, 1382/1963), 1/322-323.

⁵⁵ Bk., Ebü'l Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el- 'Iclî, *Târîhu's-sikât* (b.y., Dâru'l-Bâz, 1405/1984), 81.

⁵⁶ Bk., Ebü'l-'Adl Zeynuddîn Kâsım b. Kutluboğa es-Sûdûnî el-Hanefî, *Tâcu't-terâcim* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1992), 142-143.

⁵⁷ Bk., Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/544.; Mustafa b. Abdillâh el-Kostantînî el-'Usmânî Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-ousûl ilâ tabakâti'l-fuhûl* (İstanbul: Mektebetü İrsikâ-IRCICA-, 2010), 1/377-378.; Hadis âlimlerinin Bişr b. Gıyâs hakkındaki olumsuz görüşlerini göz önünde bulundurursak cenazeye hiçbir âlim katılmadı sözündeki âlimler, ehl-i hadis âlimleri olsa gerekir.

1.2.3. Kaderle İlgili Konuşanlar ve Kaderi İnkâr Edenlere Zındık Denilmesi

Ricâl eserlerinde zındık diye isimlendirilen kesimlerden biri de kader hakkında konuşanlar, özellikle kaderi inkâr edenlerdir. *Târîhu İsbahân'* da şöyle bir rivâyet geçmektedir: Sa'îd b. Cübeyr'in (ö. 95/714) İbn Abbâs'dan (ö. 68/687-688) naklettiğine göre İbn Abbâs kendisine "Benden (dinlediğin) şu üç şeyi muhâfaza et! Yıldızları incelemekten sakın! (Gök cisimleriyle ilgilenme) Çünkü bu durum falcılığa sevk eder. Kaderi incelemekten sakın! Çünkü bu zındıklığa sevk eder. Ashâba sövmekten sakın! Eğer (ashaba) söversen kıyamet günü Allah (c.c.) seni yüzüstü cehenneme atar." şeklinde tavsiyede bulunmuştur.⁵⁸

Müslümanlar arasında kader hakkında konuşmak ve tartışmak zaten hoş görülmezken⁵⁹ kaderi sorgulamak da İbn Abbâs'dan nakledilen rivâyet dayanak yapılarak bazı âlimler tarafından zındıklığa götüren bir sebep sayılmıştır. Hatta salt kader hakkında konuştukları için Kaderiyye mezhebindekileri zındık sayanlar da olmuştur.⁶⁰ Kaderi inkâr etmek ise zındıklığın temeli olarak sayılmıştır. Bunu şerî delille desteklemek için rivâyet bile uydurulmuştur. Rivâyet şöyledir: "...zındıklığın aslı kaderi yalanlamaktır."⁶¹

⁵⁸ Rivâyet için bk., Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshâk el-İsfahânî, *Târîhu İsbahân - zikru ahbâri İsbahân-* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990), 1/381.; Bu eserdeki rivâyette râvîlerin çoğu meçhûl olduğundan rivâyet zayıftır. Ayrıca eserin başka bir bölümünde de nakledilen rivâyet bu sefer mevkûf olarak değil, Hz. Peygamber'e isnad edilerek merfû' olarak nakledilmiştir. Rivâyetin farklı tarîklerini de göz önüne aldığımızda bu rivâyetin mevkûf olduğu kanaatindeyiz. Rivâyetin hasen mertebesinde sayılabilecek daha sağlam isnadlı başka bir tarîki de, İbn Abbâs'dan mevkûf olarak nakledilmiştir. Bu rivâyet için bk., Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasen b. Mansûr et-Taberî el-Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne ve'l-cemâ'a* (İskenderiye: Dâru'l-Basîra, 1422/2001), 1/557-558 (No.1134).

⁵⁹ Hz. Peygamber kader hakkında kendi aralarında tartışan sahâbeyi görünce bu duruma kızmış hatta öfkesinden yüzü kızarmış, sahâbenin bu konu hakkında tartışmasını yasaklamıştır. Her ne kadar Tirmizî (ö. 279/892) *es-Sünen'*inde naklettiği bu rivâyet için "hadîsun garîbûn" dese de bu rivâyet kader konusunda konuşulmasının ve tartışılmasının hoş karşılanmamasının dayanaklarından biri olmuştur. Rivâyet için bk., Ebû İshâ Muhammed b. İshâ et-Tirmizî, *es-Sünen* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), "Kader", 1 (No. 2133).

⁶⁰ Bk., Ebû Abdillâh 'Ubeydullah b. Muhammed İbn Batta el-'Ukberî, *el-İbânetü'l-kübrâ* (Riyad: Dâru'r-Râye li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1415-1426/1994-2005), 4/295.

⁶¹ Rivâyet için bk., Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Mevdû'ât* (Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1386-1388/1966-1968), 1/274.; İbnü'l-Cevzî, Ebû Hureyre'den (ö. 58/678) nakledilen bu rivâyetin, senedinde bulunan râvî Bahr b. Kenîz tarafından Hz. Peygamber adına uydurulmuş olduğunu belirtir. Bk., İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/274.

Ancak kader hakkında Basra'da⁶² konuşan ilk kişi olarak kabul edilen Ma'bed el-Cühenî (ö. 83/702) tabakât ve ricâl kitaplarında zındık olarak ithâm olunmamış bilakis el- 'Iclî' (ö. 261/875) ve İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) eserlerinde onun sika ve sadûk olduğunu nakletmişlerdir.⁶³

'Ukaylî (ö. 322/934) ise Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) onun hakkında sapıtan ve sapırtıcı mânâsında "dâl ve mudil" dediğini nakledip onu zayıf râvîler arasında sayarken Dârekutnî (ö. 385/995) onun kaderî olduğunu belirtip zayıf ve metrûk raviler arasında ismini zikretmiştir.⁶⁴

Kaderîyye mezhebinin başı sayılan birinin tabakât ve ricâl kitaplarında zındık olarak ithâm olunmaması kader hakkında konuşanların, tartışanların, hatta inkâr edenlerin, zındıklıkla ithâm olunmasının bazı ehl-i hadis ve Hanbelî âlimlerin görüşleriyle sınırlı olduğu kanaatini bizde oluşturmaktadır. Nitekim kader hakkında tartışanların zındıklıkla ithâm edildiği nakillerin bu fırkalara mensup âlimlerin kitaplarında geçmesi bu kanaatimizi daha da güçlendirmektedir.⁶⁵

1.2.4. Bazı Sûfiyye Müntesiplerine Zındık Denilmesi

Sûfiyenin bazıları için de zındık kelimesi kullanılmıştır. İslâm tarihinde zühd hareketi olarak ortaya çıkan bu İslâmî düşünce tarzının ilk temsilcileri Uveys el- Karanî (ö. 37/657), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748) gibi zatlardır. Sûfiler, zühd döneminde amele, ibadete, ahlâka önem vermiş, zâhidane bir hayat yaşamışlardır. Daha sonra zühd hareketi tasavvufî döneme girmiş ilk dönemdeki gibi ibadete, ahlâka, amele önem verme arka

⁶² Bazı kaynaklarda onun kader hakkında konuşan ilk kişi olduğu geçer. Ancak doğru olan onun Basra'da kader hakkında konuşan ilk kişi olduğudur. Ehl-i Irak'tan kader hakkında konuşan ilk kişinin Sûsan isimli bir Hristiyan olduğu Ma'bed'in de benimsediği görüşü ondan aldığı iddia edilmiştir. Bk., Ebü'l-Haccâc Cemâluddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâir'r-ricâl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980), 28/245-246.

⁶³ Bk., 'Iclî', *Târîhu's-sikât*, 2/286.; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/280.

⁶⁴ Bk., Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Musâ el-'Ukaylî, *ed-Du'afâu'l-kebîr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1404/1984), 4/217.; Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn* (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984), 355.

⁶⁵ Bu eserlere misâl olarak Hanbelî âlim İbn Ebî Ya'lâ'nın *Tabakâtü'l-Hanâbile* ve Hanbelî muhaddis İbn Batta el-'Ukberî'nin *el-İbânetü'l-kübrâ'sı* verilebilir.

planda bırakılmış sekr, cezbe ve vecd hallerine ağırlık verilen bir anlayış gelişmiştir.⁶⁶ Bu da sûfiyyede şathiyelere; ayet ve hadislerin zâhirine muhalif görünen hallerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁶⁷ Bu haller tabiatıyla sûfiyyeyi çeşitli ithâmlara maruz bırakmış, Gulam Halil⁶⁸ mihnesi ile de bazı sûfîler zındıklığa nispet edilmiştir.⁶⁹

Tabakât ve ricâl kitapları incelendiğinde sûfiyyeden Ebû Hamza el-Bağdâdî (ö.289/902)⁷⁰, Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922)⁷¹, Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023) gibi isimlerin zındıklıkla ithâm olunduğu görülmektedir. Bu bölümde hadis râvîsi olması bakımından hadis ilmiyle doğrudan irtibatlı olan Ebû Hayyân et-Tevhîdî hakkındaki zındıklık iddiaları incelenecektir.

1. Ebû Hayyân et-Tevhîdî (ö. 414/1023)⁷²

Ebû Hayyân, Ebû Bekir eş-Şâfiî'den (ö. 354/965), Ebû Saîd es-Sîrâfî'den (ö. 368/979) hadis nakletmiştir.⁷³ Zındıklıkla ithâm edilmiştir.⁷⁴ Ancak Ebû

⁶⁶ Bu anlayışla beraber bu dönemde itidale, orta yola ve nasların zâhirine riayet etmeye önem veren öncülüğünü Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 297/909) yaptığı sûfi bir anlayışta mevcuttur. Bk., Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Ankara: TDV. Yayınları, 2013), 24-25.

⁶⁷ Bk., Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 25.

⁶⁸ Bk., Ahmed Gulam Halil (ö. 275/888); iyi bir vaiz olup hadîşçi kimliğinin olduğu da söylenmektedir. Gulam Halil yaratıcı ve yaratılan arasındaki münasebetle ilgili sözlerini beğenmediği için sufilere halifeye şikâyet etmiş Ebû'l-Hüseyn en-Nûrî (ö. 295/908) gibi mutasavvıfların tutuklanmasında etkili olmuştur. Bk., Gerhard Böwering, "Zulme Uğrayan ve İlhâdla Suçlanan İlk Sûfîler", çev. Abdurrezzak Tek, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2003), 372.

⁶⁹ Bk., Bağdâdî, *Târîhu Bağdâdî*, 6/335.

⁷⁰ Hakkındaki zındıklık iddiaları için bk., Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/166-168.

⁷¹ Hakkındaki zındıklık iddiaları için bk., Bağdâdî, *Târîhu Bağdâdî*, 6/689.; Bk., İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, 3/211.

⁷² Makalemizde hicri ilk üç asırda yaşamış hadis ilmiyle irtibatlı olan kişiler hakkındaki zındıklık iddialarını inceleyeceğimizi daha önce belirttik. Ancak tabakât ve ricâl müelliflerinin subjektif değerlendirmelerini gösteren başka bir örnek olması açısından hicri dördüncü asırda yaşıp beşinci asrın başlarında vefat eden Ebû Hayyân et-Tevhîdî hakkındaki iddiaları bu bölümde değerlendirmeden geçmek istemiyoruz.

⁷³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/120.

⁷⁴ Bk., Zehebî onun için "mülhid" demiştir. Bk., Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/119-120.; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, 9/ 55-58.

Hayyân'ın mütedeyyin ve akidesi düzgün bir insan olduğu yönünde müspet konuşanlar da vardır.⁷⁵

Sübkî (ö. 771/1370), hocası Zehebî'nin (ö. 748/1348) onun hakkında kötü itikâdlı ve Allah'ın düşmanıdır dediğini belirtip Zehebî'nin böyle söylemesinin sebebinin sūfiyyeye karşı gizli bir buğzunun olmasını sebep göstermiştir. Sübkî, Ebû Hayyân'ın birçok sözüne vakıf olduğunu onun sadece insanları küçümseyen bir yapısının olduğunu bunun da kendisi hakkında söylenenleri hak etmesini sağlamaya yetmeyeceğini belirtmiştir.⁷⁶

Sübkî'nin hocası Zehebî hakkındaki iddiaları temel alınrsa Zehebî'nin sūfiyye konusundaki şahsi görüşlerinden dolayı Ebû Hayyân et-Tevhîdî hakkında sübjektif bir değerlendirme yaptığı söylenebilir. Bu da tabakât ve ricâl müelliflerinin kişisel meselelerinden dolayı da cerh-ta'dîl kriterlerini ihlâl edebildiğini göstermektedir.

1.2.5. Bazı Kelâmcılar ve Felsefecilere Zındık Denilmesi

Tabakât ve ricâl eserlerinde bazı kelâmcılar ve felsefeciler için de zındık ifadesi kullanılmıştır. Ebû Bekir el-Vârrâk'tan (ö. 280/893) nakledilen bir sözde ise O, "Kim ki zühd ve fıkıh ilmi olmaksızın sadece kelâm ilmiyle iktifa ederse zındık olur..." demiştir.⁷⁷ Ebû Yûsuf'un da (ö. 182/798) dini sadece kelâm ilmiyle öğrenenlerin zındık olacağını söylediği bildirilmiştir.⁷⁸

Felsefenin de kelâm ilmi gibi olduğu söylenmiş bu sebeple felsefeyle uğraşan bazı ilim adamları da zındık olarak ithâm olunmaktan kurtulamamışlardır.⁷⁹ Tabakât ve ricâl kitapları incelendiğinde felsefeyle ilgilenip bu dalda birçok eser kaleme alan Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Tayyîb es-Serahsî'nin (ö. 286/899) zındıklıkla ithâm edildiği görülmektedir.⁸⁰

⁷⁵ Bk., Tâcuddîn Abdulvahhâb b. Takıyuddîn es-Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye el-kubrâ* (b.y., Dâru Hicr lî't-Tabâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', h. 1413), 5/287.

⁷⁶ Bk., Sübkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyye el-kubrâ*, 5/288.

⁷⁷ Bk., Ebû Abdîrrahman Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 180.

⁷⁸ Bk., Ebû Ahmed Abdullah b. 'Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 1/111.

⁷⁹ Bk., Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/857.

⁸⁰ Hakkındaki zındıklık iddiaları için bk., Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/857-859.

1.2.6. Ehl-i Hadis Aleyhinde Konuşanlara Zındık Denilmesi

Ricâl edebiyatında zındık kelimesinin ehl-i hadîsin karşısında olan, ehl-i hadîs aleyhinde konuşan kişiler için de kullanıldığı görülmektedir. Özellikle bu konuda Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ayrı bir yer tutmakta onun aleyhinde konuşanlar fâsıklıkla ya da daha da ileri gidilerek zındıklıkla ithâm olunmaktadır. Şu söylem durumu en iyi şekilde açıklamaktadır : “ *Ahmed b. Hanbel mihne’dir (sınanma sebebi). Onun sayesinde zındık ve Müslüman bilinir.*”⁸¹ Ahmed b. Hanbel’in bizzat kendisi de ehli-i hadîs için “*kaömun sû*” (kötü topluluk) dediği söylenen İbn Ebî Kuteyle (ö. 220/834) için elbisesini tutup silkeleyerek üç kere “*zındık, zındık, zındık*” diyerek tepki göstermiştir.⁸²

Ancak Ahmed b. Hanbel’in zındık diye tepki gösterdiği Yahyâ b. İbrahim b. Ebî Kuteyle es-Sülemî hakkında Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) sika demiştir.⁸³ İbn Hibbân’da (ö. 354/965) onu sika olan râvîler arasında zikretmiştir.⁸⁴

Ebû Hâtim er-Râzî ve İbn Hibbân gibi hadis münekkitlerinin sika dediği bir râvînin İslâm düşmanı, Müslümanları saptırmaya çalışan (zındık) bir kişi olması pek mümkün görünmemektedir. Kanaatimiz, İslâmî dönemde kullanılması epey yaygınlaşan zındık kelimesinin hakiki mânâsının dışında kullanılıp insanların birine kızıp sinirlendikleri zaman karşısındakine kötü bir söz olarak dillere pelesenk olan bu ifadeyi kullandıkları yönündedir.

Bize göre, Ahmed b. Hanbel’in de zındık ifadesiyle kastı bu olmalıdır. Zira böyle büyük bir âlimin ehl-i hadîse karşı sadece “*kötü bir topluluk*” diyen bir kişiyi kâfir ve münafık kavramıyla eş değer olan zındıklık ile ithâm etmesi Müslümana yakışan bir davranış olmasa gerektir.

⁸¹ Bk., Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/101.

⁸² Bk., İbn Ebî Ya’lâ, *Tabakâtü’l-Hanâbile*, 1/38.

⁸³ Bk., Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl* (Haydarâbad: Meclisu Dâireti’l-Me’ârifî’l-Usmâniyye, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-‘Arabî, 1271/1952), 9/127.

⁸⁴ Bk., Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât* (Haydarâbad: Dâiretü’l-Me’ârifî’l-Usmâniyye, 1393/1973), 9/258.

1.2.7. Mürtedlere Zındık Denilmesi

Zındık kelimesinin mürtedler için de kullanıldığını hadis kaynaklarında görmekteyiz. Humeydî'nin (ö. 219/834) *el-Müsned* isimli eserinde naklettiği bir rivâyette Hz. Ali'nin zındıklardan bir topluluğu cezalandırdığı rivâyet edilmektedir.⁸⁵ Buhârî de (ö. 256/870) *es-Sahîh*'inde Humeydî'nin eserinde olduğu gibi 'İkrime (ö. 105/723) → Eyyûb (ö. 131/749) tarîkîyle lafızlarında bazı değişiklikler bulunan benzer bir rivâyet nakletmiştir.⁸⁶

Humeydî'nin eserinde naklettiği rivâyette “أَحْرَقَ الْمُرْتَدِينَ - يُعْنِي الرِّئَاقَةَ” - “mürtedleri yaktı, yani zındıkları.” lafızı zikredilmektedir.⁸⁷ Buhârî'nin eserinde ise bu lafız olmayıp “بِرِنَادِقَةٍ فَأَحْرَقَهُمْ، بَرِنَادِقَةُ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ، ” - “Ali (r.anh) zındıkları getirtilip, yaktı”⁸⁸ şeklinde rivâyet nakledilmiştir. Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *es-Sünen* isimli eserinde ise Hz. Ali'nin mürted oldukları için bir kavmi yakarak cezalandırdığına dair rivâyet; 'İkrime (ö. 105/723) → Eyyûb (ö. 131/749) → İsmâil b. İbrâhim (ö. 193/808) → Ahmed b. Hanbel'den (ö. 241/855) oluşan sika râvîler zinciriyle nakledilmiştir.⁸⁹

Temel hadis kaynaklarında farklı tarîkleri nakledilen bu rivâyetin metni çoğunlukla mürtedlerin cezalandırıldığı yönündedir. Ancak yukarıda zikrettiğimiz gibi bazı hadis kaynaklarında geçen rivâyetlerde mürtedler, zındık şeklinde tefsir olunmuş ya da rivâyette mürted değil de doğrudan zındık ifadesi kullanılmıştır. Bu da bizde zındıklığın mürtedler için de kullanıldığı kanaatini oluşturmaktadır.

⁸⁵ Bk., Ebû Bekir Abdullah b. ez-Zübeyr b. 'İsâ el-Kureşî el-Humeydî, *el-Müsned* (Dimeşk: Dâru's-Sekâ, 1996), 1/461 (No.543).

⁸⁶ Bk., Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *es-Sahîh* (Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, h.1422), “İstetebetü'l-mürteddîn”, 2 (No.6922).

⁸⁷ Bk., Humeydî, *el-Müsned*, 1/461 (No.543); Hz. Ali'nin cezalandırma usulünün doğru olup olmadığını tartışmak makalemizin konusu değildir. Ancak burada şu bilgiyi vermeden geçmek istemiyoruz: Humeydî'nin *el-Müsned*'indeki mezkûr rivâyetin (no: 543) devamında “Hz. Ali'nin uyguladığı ceza yöntemini Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-688) duyunca bu ceza yöntemini benimsemediğini kendisi olsa farklı bir şekilde davranacağını söylemiştir. Bu tutumuna dayanak olarak da Hz. Peygamber'in: “Allah'ın azabıyla azap etmeyin !” sözünü rivâyet ettiği” nakledilir.

⁸⁸ Bk., Buhârî, “İstetebetü'l-mürteddîn”, 2 (No.6922).

⁸⁹ Bk., Ebû Dâvûd Süleyman b. Es'as b. İshâk es-Sicistânî, *es-Sünen* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.), 4/126 (No. 4351).

1.2.8. Râfizîyye ve Karâmita'ya Zındık Denilmesi

Tabakât ve ricâl eserlerinde zındık kelimesi Râfizîyye⁹⁰ ve Karâmita⁹¹ gibi fırka mensupları içinde kullanılmıştır. Bu eserlere bakıldığında bu fırkalara mensup olup zındıklıkla ithâm edilen kişiler olarak İbnü'r-Râvendî (ö.298/910)⁹², İshâk b. Muhammed en-Nehaî el-Ahmer (ö.280/894), Ebû Ca'fer b. Ebî 'Azârik eş-Şelmağânî (ö.322/934)⁹³ ve Ebû Tâhir Süleyman el-Karmatî (ö.332/944)⁹⁴ görülmektedir. Biz burada hadis rivâyetinde bulunan İshâk b. Muhammed en-Nehaî el-Ahmer (ö.280/894) hakkındaki zındıklık iddiasına kısaca değineceğiz.

1. İshâk b. Muhammed en-Nehaî el-Ahmer (ö. 280/894)

İshâk b. Muhammed, 'Ubeydullah b. Muhammed el 'Ays'dan (ö. 227/841) ve İbrahim b. Beşşâr er-Ramâdî'den (ö. 230/844) hadis rivâyet etmiştir. O, Gultat-ı Şîa'dan olup Hz. Ali (ö. 40/661) hakkında rubûbiyyet iddiasında bulunmuştur. Zehebî onun yoldan çıkmış yalancı bir zındık olduğunu söylemiştir.⁹⁵

2. Tabakât ve Ricâl Eserlerinde Zındıklıkla İthâm Olunan Râvîler

Ricâl edebiyatına dair eserlerde zındık ifadesinin kimler ve hangi fırkalar için kullanıldığını tespit ettikten sonra şimdi de ricâl eserlerinde zındıklıkla ithâm olunan râvîlerin durumunu ele alacağız.

2.1. el-Muğîre b. Sa'îd el-Kûfî (ö. 119/737)

el-Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) *el-Medhal ilâ ma'rifati kitâbi'l-iklîl* isimli eserinde hadis uyduranları mutlak olarak zındıklardan saymış el-Muğîre b.

⁹⁰ Râfizîyye: Bu ifade ile başlangıçta Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafetini kabul ettiği için Zeyd b. Ali'yi (ö. 122/740) terk edenler kastedilirken daha sonra ilk üç halifenin hilafetini kabul etmedikleri için bütün Şii gruplar ve Şiilik özelliği taşıyan bâtnî gruplar kastedilir olmuştur. Detaylı bilgi için bk., Öz, "Râfıza", *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, 448-449.

⁹¹ Karâmita: İsmâiliyye fırkasına mensup aşırı bir grup. Bu ismi Kûfe İsmâilî dâisi Hamdân b. Eş'as el-Karmat'a (ö. 293/906) nispet edildikleri için almışlardır. Bk., Öz, "Karâmita", *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, 277-280.

⁹² Hakkındaki zındıklık iddiaları için bk., Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/902-904.

⁹³ Hakkındaki zındıklık iddiaları için bk., Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/566.

⁹⁴ Hakkındaki zındıklık iddiaları için bk., Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/320.

⁹⁵ Bk., Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/196-197.

Sa'îd'in de hadis uyduran bir zındık olduğunu söylemiştir.⁹⁶ İbn Hibbân'da el- Muğîre b. Sa'îd el-Kûfî'nin hadis uyduran bir Râfîzî olduğunu söylemiş kendisine Hz. Ali'nin ölüyü diriltip diriltemeyeceği sorulduğunda soran kişiye “*Seninle, Âdem (a.s.) arasındaki herkesi diriltmeye kadirdir*” diye cevap verdiğini nakletmiştir.⁹⁷ Dârekutnî'de onun nübüvvet iddia eden bir deccâl olduğunu zikretmiştir.⁹⁸

Münekkit hadis âlimlerinin onun ağır bir şekilde cerh edilmesi noktasında ittifak ettiği görülmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda onun hem hadis uydurmasından hem de Hz. Ali hakkındaki aşırı görüşlerinden dolayı zındıklığa nispet edildiği anlaşılmaktadır.

2.2. Muhammed b. Sa'îd b. Ebî Kays eş-Şâmî (ö. 150/767)

Muhammed b. Sa'îd eş-Şâmî, Mekhûl'den (ö. 112/730), Nâfî'den (ö. 117/735), Zührî'den (ö. 124/742), Rebî'a b. Yezîd'den (ö. 121/739) hadis rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Yahyâ b. Sa'îd el-Emevî (ö. 194/810) rivâyette bulunmuşlardır. Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından zındık olduğu gerekçesiyle asılarak idam edildiği söylenmiştir.⁹⁹

Muhammed b. Sa'îd eş-Şâmî hadis uydurma konusunda şöhret yapmıştır. Nitekim onun: “*Güzel bir söz gördüğümde ona isnad eklemekte bir beis görmem*” dediği nakledilmektedir.¹⁰⁰ Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr*'de, 'Ukaylî' (ö. 322/934) *ed-Du'afâu'l-kebîr*'de, İbn Ebî Hâtim *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eserlerinde onun metrûkû'l-hadîs olduğunu ve zındıklık üzerine öldürüldüğünü nakletmişlerdir.¹⁰¹ Yahyâ b. Ma'în (ö. 233/848) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ise onun insanların söylediği gibi zındık olmadığını ve zındık olduğu için öldürülme-

⁹⁶ Bk., Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Medhal ilâ ma'rifati kitâbi'l-iklîl* (İskenderiye: Dâru'd-Da' ve, ts.), 51.

⁹⁷ Bk., İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn* (Halep: Dâru'l-Va'y, h.1396), 3/7-8.

⁹⁸ Bk., Dârekutnî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 370.

⁹⁹ Bk., Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/961.; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/247-249.

¹⁰⁰ Bk., Ebû Ahmed b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fi du'afâ'r-ricâl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 7/319.

¹⁰¹ Bk., Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr* (Haydarâbad: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Usmâniyye, ts.), 1/94.; 'Ukaylî, *ed-Du'afâu'l-kebîr*, 4/70.; İbn Ebî Hâtim *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/262-263.

diğini ancak metrûkü'l-hadîs/münkerü'l hadîs olduğunu söylerler.¹⁰² Nesâî (ö. 303/915) ve Dârekutnî de onun zındık olduğuna dair hiçbir şey zikretmek-sizin *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn* isimli eserlerinde onu metrûk râvîler arasında zikrederler.¹⁰³

Muhammed b. Sa'id eş-Şâmî her ne kadar zındıkların çokça başvurduğu hadis uydurma eylemini yapmakla şöhret bulsa da onun zındık olup olmadığı hadis münekkitleri arasında tartışmalıdır. Ancak onun kendisinden rivâyet alınamayacak râvîlerden biri olduğu aşîkârdır.

2.3. Sâlih b. Abdilkuddûs (ö. 168/785)

Ebü'l Fazl Sâlih b. Abdilkuddûs'ün, Abbâsî halifesi Mehdî (ö. 169/785) tarafından zındıklıkla ithâm edilip idam edildiği nakledilmektedir.¹⁰⁴ Basralı olup memleketinde insanlara va'z ettiği onlara kıssalar anlattığı söylenmiştir.¹⁰⁵ İyi bir şair olan Sâlih b. Abdilkuddûs Zehebî'ye göre (ö.748/1348) kelâm ve felsefe ilminde yetenekliydi.¹⁰⁶

İmâmiye Şiasî'nin önemli âlimlerinden olan Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044) kaleme aldığı *Gurerü'l-fevâid ve dürerü'l-kalâid* isimli eserinde Sâlih b. Abdilkuddûs'ün Seneviyye mezhebinin taraftarı olduğunu Ebü'l-Hüzeyl el-'Allâf'ın (ö. 235/849) bu konuda onunla münazaralar yapıp getirdiği delillerle onu susturduğunu belirtir ve onun zındık olduğunu söyler.¹⁰⁷

Ancak Sibte İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256) *Mirâtu'z-zamân fi tevârîhi'l-'ayân* isimli eserinde bu anlatılanların tam tersini söylemektedir. O, Sâlih b. Abdilkuddûs ile Ebü'l-Hüzeyl el-'Allâf'ın yaptıkları münazaralarda Sâlih b. Abdil-

¹⁰² Bk., Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Ma'in b. 'Avn b. Ziyâd el-Bağdâdî, *et-Târîh* (Mekke: Merkezu'l-Bahsî'l- 'ilmî ve İhyâi't-Turâsî'l-İslâmî, 1399/1979), 4/426.; Ahmed b. Hanbel, *min Kelâmi'l-imâm Ebî Abdillâh Ahmed b. Hanbel fi 'ileli'l-hadîs ve ma'rifeti'r-ricâl (ravâihu el-Mervezî ve gayruhu)*, thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmirâî (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1409/1988), 79.

¹⁰³ Bk., Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn* (Halep: Dâru'l-Va'y h. 1396), 91.; Dârekutnî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 339.

¹⁰⁴ Bk., Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10/413.; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/411.

¹⁰⁵ Bk., İbn 'Adî, *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*, 5/111.

¹⁰⁶ Bk., Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/411.

¹⁰⁷ Bk., eş-Şerîf el-Murtazâ Ali b. el-Hüseyn el-Müsevî el-'Alevî, *Emâli'l-Murtazâ -Gurerü'l-fevâid ve dürerü'l-kalâid-* (b.y.: Dâru İhyâi Kütübî'l-'Arabî -İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâh-, 1373/1954), 1/144-146.

kuddûs'ün Ebü'l-Hüzeyl el-'Allâf'ı sürekli yendiğini onu cahil durumuna düşürdüğünü belirtmektedir. Bunun neticesinde ise Ebü'l-Hüzeyl el-'Allâf'ın zındıklığa dair eserler telif edip bu eserleri halife Mehdî'ye Sâlih b. Abdilkuddûs'ün eserleri gibi sunduğunu halifenin de bundan dolayı onu (Sâlih b. Abdilkuddûs'ü) idam ettirdiğini nakletmektedir.¹⁰⁸ Sâlih b. Abdilkuddûs, İbn 'Adî'ye (ö. 365/976) göre çok az hadis nakletmiştir.¹⁰⁹ Yahyâ b. Ma'în, Sâlih b. Abdilkuddûs için hadiste bir cerh ifadesi olan " لَيْسَ هُوَ بِشَيْءٍ " (bir şey değildir) ifadesini kullanmıştır.¹¹⁰ Nesâî ise " لَيْسَ بِثَقَّةٍ " diyerek zayıf bir râvî olduğunu belirtmiştir.¹¹¹

Münekkit hadis âlimlerinin onun için zındıklığa kıyasla çok daha hafif olan cerh ifadelerini kullanıp zındıklığından hiç bahsetmemeleri dikkate alındığında Sâlih b. Abdilkuddûs'ün zındık olup olmadığı hususunun ihtilaflı olduğu söylenebilir. Ancak o da kendisinden hadis alınamayacak râvilerdendir.

2.4. Riyâh b. Amr el-Kaysî (ö. 171-180/787-796)

Basralı âbid ve zâhit bir zat olan Riyâh, Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748) ve bazı kişilerden az sayıda hadis nakletmiştir.¹¹² Gerek hicri ilk dört asır gerekse sonraki asırlarda kaleme alınmış tabakât ve ricâl eserlerine bakıldığında onun hakkında bir tek Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) " رجل سوء " (kötü bir adam) diye bir cerh ifadesi kullanıp onu zındıklıkla ithâm ettiği görülmektedir.¹¹³

Ancak İbn Ebî Hâtim, Ebû Zür'a er-Râzî'nin Riyâh b. Amr için bir ta'dîl ifadesi olan "sadûk" lafzını kullandığını belirtmiştir.¹¹⁴ İbn Hibbân'da onun Basra'nın âbid ve zâhitlerinden olduğunu söylemiş ve ismini sika râviler ara-

¹⁰⁸ Bk., Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-zamân fi tevârihi'l-ayân* (Dimeşk: Dâru'r-Risâli'l-Âlemiyye, 1434/2013), 12/365.

¹⁰⁹ Bk., İbn 'Adî, *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*, 5/111.

¹¹⁰ Bk., İbn Ma'în, *et-Târîh* 4/307.; İbn Ebî Hâtim *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/408.; İbn 'Adî, *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*, 5/111.

¹¹¹ Bk., Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 57.

¹¹² Bk., Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/174.

¹¹³ Bk., Ebû Dâvûd, *Suâlât Ebî 'Ubeyde el-Âcurrî Ebâ Dâvûd es-Sicistânî fi'l-cerh ve't-ta'dîl* (Medine: 'Imâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1403/1983), 321.

¹¹⁴ Bk., İbn Ebî Hâtim *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/511-512.

sında zikretmiştir.¹¹⁵ Zehebî ise kendi görüşü olarak onun bidatçı bir zâhit olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁶

Riyâh b. Amr hakkında bilgi veren hadis münekkitlerinin çoğu onu ta'dil edici ifadeler kullanmışlardır. Cerh lafzı sayılabilecek olan "bidatçı bir zahit" ifadesi bile zındık ifadesine nispeten çok hafif kalmaktadır. Bu bilgiler ışığında denilebilir ki Riyâh b. Amr el-Kaysî hakkında Ebû Dâvûd'un verdiği zındık hükmü ağır bir hüküm olarak görünmektedir. Riyâh b. Amr el-Kaysî, zındık olmaktan uzak olup kendisi hakkında bilgi veren hadis âlimlerinin çoğuna göre o, hadis alınabilecek bir râvîdir.

2.5. Yûsuf b. Hâlid es-Semtî (ö. 189/804-805)

Yûsuf b. Hâlid, şeyhleri adına hadis uydurup sonrasında o hadisleri şeyhlerinden almış gibi nakletmekle marûftur. İbn Hibbân'a göre ondan hadis almak helal değildir.¹¹⁷ Buhârî onun hakkında bir cerh ifadesi olan "سكتوا عنه"¹¹⁸ (onun hakkında sustular) ifadesini kullanmıştır.¹¹⁹ Müslim ona ağır bir cerh ifadesi olan "kezzâb" (yalancı) dendiğini nakletmiş, Nesâî' de bizzat "kezzâb" demiştir.¹²⁰

Yahyâ b. Ma'în ve İbn Şâhin (ö. 385/996) de Yûsuf b. Hâlid'in zındık bir yalancı olduğunu ondan bir şey yazılamayacağını belirtmişlerdir.¹²¹ Denilebilir ki Yûsuf b. Hâlid'in yalancı bir zındık olduğu hususunda münekkit hadis âlimleri neredeyse ittifak etmişlerdir.

¹¹⁵ Bk., İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/310.

¹¹⁶ Bk., Zehebî, *Mizâmü'l-i'tidâl*, 2/61-62.

¹¹⁷ Bk., İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/247-249.; İbn 'Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, 8/490.

¹¹⁸ Buhârî bir râvî hakkında bu ifadeyi kullandığında o râviden kesinlikle hadis almanın caiz olmadığını kastetmektedir. Bk., Abdullah Aydın, "Seketü 'Anh", *Hadis Istılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV. Yayınları, 2015), 273.

¹¹⁹ Bk., Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8/388.

¹²⁰ Bk., Ebû'l-Hasen Müslim b. El-Haccâc el-Kuşeyri, *el-Künâ ve'l-esmâ* (Medine: 'Imâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1404/1984), 1/283.; Nesâî, *Tesmiyetü men lem yeroi 'anhu gayrû racûlin vâhidin* (Halep: Dâru'l-Va'y, h.1396), 123-124.

¹²¹ Bk., İbn Ma'în, *et-Târîh*, 4/133.; Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî İbn Şâhin, *Târîhu esmâi'd-du'afâ'i ve'l-kezzâbîn*, thk. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî (b.y., y.y.,1409/1989), 198.

2.6. 'Âiz b. Habîb el-Kûfî (ö. 190/805-806)

Ebû Hişâm 'Âiz b. Habîb el-Kûfî', Humeyd et-Tavîl'den (ö. 142/760), Sa'îd b. Ebî 'Arûbe'den (ö. 156/773), Ebû Hanîfe'den (ö. 150/767), Hişâm b. 'Urve'den (ö. 146/763) hadis nakletmiştir. Kendisinden de Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İshâk b. Râhûye (ö. 238/853) gibi âlimler nakilde bulunmuştur.¹²²

Mizzî (ö. 742/1341), *Tehzîbü'l-kemâl* isimli eserinde Sa'îd b. Amr el-Berza'î 'den (ö. 292/904-905) naklettiğine göre Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Zür'a er-Râzî'ye Yahyâ b. Ma'in'in 'Âiz b. Habîb için zındık dediğini söylemiştir.¹²³ Ancak biz incelemelerimiz neticesinde gördük ki Yahyâ b. Ma'in, 'Âiz b. Habîb hakkında sika demiştir.¹²⁴ Ayrıca İbn Hibbân da onu sika râvîler arasında zikretmiştir.¹²⁵ Ahmed b. Hanbel de ondan övgüyle bahsetmiştir.¹²⁶ İbn 'Adî onun Hişâm b. 'Urve'den naklettiği hadislerin münker olduğunu ancak diğer râvîlerden naklettiklerinde bir problem olmadığını söylemiştir.¹²⁷

Erken dönem ricâl eserlerine baktığımızda sadece Ebû İshâk el-Cüzcânî'nin (ö. 259/873), 'Âiz b. Habîb'i "غَال زَانِعٌ" (Aşırı giden, sapıtan) şeklinde cerh ettiğini görmekteyiz.¹²⁸ Bu bilgiler ışığında denilebilir ki 'Âiz b. Habîb el-Kûfî zındık olmaktan çok uzaktır. Bilakis o kendisinden hadis alınabilecek râvîlerdendir.

Sonuç

Zındık kelimesi hicri ilk üç asırda Fârisî dinlere mensup olup Müslüman gibi görünen ve küfrünü gizleyenler için kullanılmıştır. Ancak hicri ikinci ve üçüncü asırlarda zındık kelimesinin Müslümanlar arasında kullanımı o kadar yaygınlaşmıştır ki bu ifade günlük hayatta insanların birbirlerine kızgınlık anında söyledikleri olağan bir söz halini almıştır. Zındık ifadesi özellikle o dönemin toplumu tarafından bir hakaret ve ötekileştirme aracı olarak kullanı-

¹²² Bk., Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 14/95-96.

¹²³ Bk., Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 14/97.

¹²⁴ Bk., İbn Ma'in, *et-Târîh*, 3/501.; İbn 'Adî, *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*, 7/62.

¹²⁵ Bk., İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/297.

¹²⁶ Bk., İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/17.

¹²⁷ Bk., İbn 'Adî, *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*, 7/62.

¹²⁸ Bk., Ebû İshâk İbrahim b. Ya'kub es-Sa'dî el-Cüzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî (b.y., Müessesetü'r-Risâle, ts.), 64.

lır hale gelmiştir. Bu bağlamda zındıklık kavramının daha çok siyasi ve inançla alakalı bir ötekileştirme ifadesi olarak kullanıldığını da belirtmek gerekir.

Tabakât ve ricâl kitaplarında zındık ifadesinin birçok kesimi içine alan geniş bir yelpazede kullanıldığını görmekteyiz. Bu eserlerde kendileri için zındık ifadesi kullanılan kesimleri şöyle sıralayabiliriz:

- * Zındıklığını gizleyip Müslüman gibi görünenler için.
- * Kur'ân mahlûktur diyenler ve Allah'ın (c.c.) sıfatlarını inkâr edenler için.
- * Özellikle Hanbeli hadis âlimlerinin kaleme aldığı tabakât ve rical eserlerinde kaderle ilgili konuşanlar, kaderi inkâr edenler için.
- * Kendilerinden şeriatın zâhirine muhalif söz ve davranışlar (şatahât) sadır olması sebebiyle bazı sûfiler için.
- * Zühd ve fıkıh ilmini öğrenmeksizin yalnız kelâm ilmiyle iktifâ eden bazı kelâmcılar ve felsefeye kendini kaptıran bazı ilim adamları için.
- * Ehl-i hadîs ve özellikle Ahmed b. Hanbel aleyhinde konuşanlar için.
- * Mürtedler için.
- * Râfizîyye ve Karâmita mezhebi mensupları için.

Tespit edilebildiğimiz kadarıyla, ricâl edebiyatında hadis râvîlerini ele alan hicri üçüncü yüzyılda kaleme alınmış eserlerde zındık ifadesi kullanılmaktadır. Tabakât ve ricâl eserlerinde hicri ilk üç asırda yaşamış zındıklıkla ithâm edilen altı hadis râvîsini tespit edebildik. Bu altı râvîden ikisinin zındık olup olmadığı hakkında hadis münekkitlerinin farklı görüşleri vardır. Yani durumları tartışmalıdır. Diğer iki râvî hakkındaki zındıklık iddialarının doğru olmadığı sonucuna ulaştık. Geriye kalan iki râvî hakkındaki zındıklık iddiasının ise doğru olduğu kanaatindeyiz.

Son olarak şunu belirtmek isteriz ki, Bişr b. Gıyâs el-Merîsî ve Ebû Hayyân et-Tevhîdî örneğinde olduğu gibi müelliflerin müntesibi olduğu mezhep ya da ekolün fikri ve itikadi etkileri râvîler hakkında verdikleri hükümlerde zaman zaman kendisini göstermiştir.

Kaynakça

- Ağkuş, Yusuf. *Ehl-i Sünnet Tefsir Geleneğinde Zındıklık ve Zenâdika Algısı*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Ahmed Emîn. *Duhâl-İslâm*. Kahire: Müessetü Hindâvî li't-Ta'lim ve's-Sekâfe, m. 2012.
- Alıcı, Mehmet. "Zendig-Dehr İlişkisi: Kureyşli Zındıkların Zaman ve Ahiret Algısı". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/4 (Nisan Özel 2016), 801-823.
- 'Arîfî, S'ad b. Felâh b. Abdilazîz. *ez-Zenâdika 'akâiduhum ve firakuhum ve mevki'fî eimmeti'l-müslimîne minhum*. 2 Cilt. Riyad: Dâru't-Tevhîd li'Neşr, 1434/ 2013.
- 'Askalânî, İbn Hacer. *Lisânü'l-mîzân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstilahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV. Yayınları, 2015.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb. *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye*. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb. *Târîhu Bağdâd*. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Bağdâdî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. 'Amr. *el-Muhabber*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- Bahşel, Ebü'l-Hasen Eslem b. Sehl er-Rezzâz. *Târîhu Vâsıt*. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, h.1406.
- Böwering, Gerhard. "Zulme Uğrayan ve İlhâdla Suçlanan İlk Sûfiler", çev. Abdurrezzak Tek. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2003), 361-384.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *es-Sahîh*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, h.1422.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *et-Târîhu'l-kebîr*. 8 Cilt. Haydarâbad: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Usmânîyye, ts.

- Cevâd, Alî. *el-Mufasssal fi târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâkî, 4. Basım, 1422/ 2001.
- Chokr, Melhem. *İslâm'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*. ter. Ayşe Meral. İstanbul: Anka Yayınları, 2002.
- Cihan, Sadık. "Zındıkların Uydurma Hadislerle Münasebeti". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (Mayıs 1990), 37-92.
- Cihan, Sadık. *Uydurma Hadislerin Ortaya Çıkışında Zındıkların Rolü*. Samsun: Etüt Yayınları, 2003.
- Cüzcânî, Ebû İshâk İbrahim b. Ya'kub es-Sa'dî. *Ahvâlü'r-ricâl*. thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî .b.y., Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Dâkûkî, Hüseyin Ali. "Hîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/122-124. İstanbul: TDV. Yayınları, 1998.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer. *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984.
- Durmuş, İsmail. "İbnü'l-Mukaffa'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/130-134. İstanbul: TDV. Yayınları, 2000.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Es'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*, 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye, ts.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Es'as b. İshâk es-Sicistânî. *Suâlât Ebî 'Ubeyde el-Âcurrî Ebâ Dâvûd es-Sicistânî fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. Medine: 'Imâdetü'l-Bahsi'l-'İlmî bî'l-Câmî'atî'l-İslâmiyye, 1403/1983.
- Has, Kenan. "Mezdekiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/523-524. Ankara: TDV. Yayınları, 2004.
- Herevî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî. *Tehzîbü'l-luga*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.
- Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. 'Îsâ el-Kureşî. *el-Müsned*. 2 Cilt. Dimeşk: Dâru's-Sekâ, 1996.
- 'İclî, Ebü'l Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih. *Târîhu's-sikât*. 2 Cilt. b.y., Dâru'l-Bâz, 1405/1984.

- İbn 'Adî, Ebû Ahmed el-Cürcânî. *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1418/1997.
- İbn 'Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. Hasen b. Hibetillah. *Târîhu Dımeşk*. 80 Cilt. b.y. Dâru'l-Fıkr li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1415/1995.
- İbn Batta, Ebû Abdillâh 'Ubeydullah b. Muhammed el-'Ukberî. *el-İbânetü'l-kübrâ*. 9 Cilt. Riyad: Dâru'r-Râye li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1415-1426 /1994-2005.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Haydarâbad: Meclisu Dâiretî'l-Me'ârifî'l-Usmâniyye, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1271/1952.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397-1398/1977-1978.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *min Kelâmi'l-imâm Ebî Abdillâh Ahmed b. Hanbel fi 'ileli'l-hadîs ve ma'rifeti'r-ricâl*. (ravâhu el-Mervezî ve gayruhu) thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmîrâî. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1409/ 1988.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*. 3 Cilt. Halep: Dâru'l-Va'y, h. 1396.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*. 9 Cilt. Haydarâbad: Dâiretî'l-Me'ârifî'l-Usmâniyye, 1393/1973.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Me'ârif*. thk. Servet 'Ukkâşe. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 4. Basım, ts.
- İbn Kutluboğa, Ebü'l-'Adl Zeynuddîn Kâsım es-Sûdûnî el-Hanefî. *Tâcu't-terâcim*. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1992.

- İbn Ma'în, Ebû Zekeriyya Yahya b. Ma'în b. 'Avn b. Ziyâd el-Bağdâdî. *et-Târîh*. 4 Cilt. Mekke: Merkezu'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1399/ 1979.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Alî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 3.Basım, h. 1414.
- İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî. *Târîhu esmâi'd-du'afâ' ve'l-kezzâbîn*. thk. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî. b.y., y.y., 1409/1989.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Mevdû'ât*. 3 Cilt. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1386-1388/ 1966-1968.
- İbnü'l-Mu'tez, Abdullah b. Muhammed. *Tabakâtu's-şu'arâ'*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 3.Basım, ts.
- İbrahim Hasan, Hasan. *Târîhu'l-İslâm es-siyâsi ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâ'î*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, Kahire: Mektebetü'n-Nehda, 14. Basım, 1416/ 1996.
- İsfahânî, Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshâk. *Târîhu İsbahân - zikru ahbâri İsbahân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/ 1990.
- Kâdî 'Iyâz, Ebü'l-Fazl 'Iyâz b. Musâ el-Yahsubî. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik*. 8 Cilt. Fas: Matba'atu Fadâlati'l-Muhammediyye, 1965-1981.
- Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdillâh el-Kostantînî el-'Usmânî. *Süllemü'l-vusûl ila tabakâti'l-fuhûl*. 6 Cilt. İstanbul: Mektebetü İrsîkâ -IRCICA-, 2010.
- Korkmaz, Sıddık. "İbn Sebe Rivayetinin Tarih ve Makâlât Türü Eserlere Yansımaları". *Dini Araştırmalar Dergisi* 10/29 (Eylül-Aralık 2007), 129-144.
- Lâlekâî, Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasen b. Mansûr et-Taberî. *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*. 2 Cilt. İskenderiye: Dâru'l-Basîra, 1422/ 2001.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen b. Alî. *Murûcu'z-zeheb ve ma'âdinu'l-cevher*. thk. Kemâl Hasen Mer'î. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1425/2005.

- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâluddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l - kemâl fi esmâir'r-ricâl*. 35 Cilt. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1400/1980.
- Müslim, Ebü'l-Hasen Müslim b. El-Haccâc el-Kuşeyri. *el-Künâ ve'l-esmâ*. 2 Cilt. Medine: 'Imâdetü'l-Bahsî'l-İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1404/1984.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali. *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*. Halep: Dâru'l-Va'y, h. 1396.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali. *Tesmiyetü men lem yeroi 'anhu gayrû racûlin vâhidin*. Halep: Dâru'l-Va'y h. 1396.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr fi usûli'l-hadîs*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1405/1985.
- Nisâbûrî, el-Hâkim Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *el-Medhal ilâ ma'rifati kitâbi'l-iklîl*. İskenderiye: Dâru'd-Da've, ts.
- Numanoğlu, İsmail. *Abbasilerin İlk Döneminde Zındıklık Hareketi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler XV-XVII. Yüzyıllar*. İstanbul: Timaş Yayınları, 7. Basım, 2016.
- Öz, Mustafa. *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Özdemir, Mehmet. "IX. Yüzyıl Endülüs'ünde Zındıklık Suçlamaları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38/1 (1998), 195-224.
- Özen, Şükrü. "İslâm Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi'nin İdamının Fikhîliği". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 6 (2001), 17-62.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu. *Mirâtu'z-zamân fi tevârîhi'l-ayân*. 23 Cilt. Dimeşk: Dâru'r-Risâlti'l-'Âlemiyye, 1434/2013.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Seneviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/521-522. İstanbul: TDV. Yayınları, 2009.
- Sübkî, Tâcuddîn Abdulvâhhâb b. Takıyuddîn. *Tabakâtu's-Şâfi'iyye el-kubra*. 10 Cilt. b.y. Dâru Hicr li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 2. Basım, h. 1413.

- Sülemî, Ebû Abdîrrahman Muhammed b. el-Hüseyn. *Tabakâtü's-sûfîyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlm iyye, 1419/1998.
- Şerîf el-Murtazâ, Ali b. el-Hüseyn el-Müsevî el-'Alevî. *Emâli'l-Murtazâ-Gurerü'l-fevâid ve dürerü'l-kalâid*. 2 Cilt. b.y.: Dâru İhyâi Kütübî'l-'Arabî - 'Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâh-, 1373/1954.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîhu't-Taberî*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Turâs, 2. Basım, h. 1387.
- Tanrıverdi, Eyyüp. "Abbâsilerin Kültürel Politikası Açısından Mehdî'nin Zındıklık Mücadelesi". *İstem Dergisi* 6/12 (2008), 105-126.
- Tevfik, Rıza. "Ateizm, Zındık, Zendeka, Mülhid, İlhâd". haz. Fuat Aydın, Mehmet Özşenel. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003), 157-187.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- 'Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Musâ. *ed-Du'afâu'l-kebîr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404/1984.
- Yıldırım, Ahmet. *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*. Ankara: TDV. Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/26-28. İstanbul: TDV. Yayınları, 2005.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrezzâk. *Tâcu'l-'arûs*. 40 Cilt. b.y. Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zehebî, Ebû Abdîllah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 23 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 3.Basım, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdîllah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife lî't-Tabâ'a ve'n-Neşr, 1382/1963.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *el-Muğnî fi'd-du'afâ'*. 2 Cilt. Katar: İdâretü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, ts.